

საღომე ბახია-ოქრუაშვილი

ქართველთა და ოსთა მატერიალური კულტურა (ურთიერთშედარებითი ასპექტი)

კავკასია ბუნებრივ-გეოგრაფიული და ეთნიკური თვალსაზრისით მრავალფეროვანი რეგიონია. იგი მუდმივად მოგზაურების, ისტორიკოსების, გეოგრაფების, ბოტანიკოსების და სხვათა ყურადღებას იპყრობდა. კავკასიონის მთავარი ქედი ამ რეგიონს ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიად ყოფს, რომელთა მოსახლეობასაც ოდითგანვე ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა ერთმანეთთან. საუკუნეების მანძილზე, კავკასიაში როგორც განსხვავებული, ისე მსგავსი ტიპისა და ფორმის საცხოვრებელი, სამეურნეო და თავდაცვითი ნაგებობები იქმნებოდა. მსგავსება და განსხვავება, ბუნებრივია, პირველ ყოვლისა, ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების, რელიეფის, კლიმატური პირობებისა და სამშენებლო მასალების სფეციფიკით იყო გამოწვეული.

წინამდებარე ნაშრომის მიზანია ქართველთა და ოსთა მატერიალური კულტურის შედარებითი შესწავლა. მანამ, სანამ უშუალოდ ამ პრობლემას შევეხებით, უნდა აღვნიშნოთ, რომ ოსები ძირძველი კავკასიელები არ არიან. კავკასიაში მოსვლამდე ოსთა წინაპარმა ალანებმა მიგრაციის ხანგრძლივი გზა გაიარეს. IV საუკუნის 70-იან წლებში ისინი ჯერ ჩრდილოეთ კავკასიის ველებში დასახლდნენ, ხოლო მონღოლთა შემოსევების შემდეგ, დაკარგეს რა განსახლების ეს არეალი, მთიელებად იქცნენ. ადრე შუა საუკუნეებში ოსები ცხოვრობდნენ ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ბალყარეთის ტერიტორიაზეც.

როდესაც ოსთა წინაპრები კავკასიაში შემოვიდნენ, ისინი ჯერ კიდევ მომთაბარეები იყვნენ, „არ ცხოვრობდნენ ქოხებში, არ ეწეოდნენ მიწათმოქმედებას. ხორციითა და რძით იკვებებოდნენ და „კიბიტებში“ ცხოვრობდნენ, რომლებიც ხის ქერქის მოღუნული ნაჭრებით იყო გადახურული“ (თოფჩიშვილი, 2008: 2-5; გოილაძე, 2018: 112-113).

როდესაც ოსთა წინაპრები მდ. ყუბანის ზემო წელზე და თერგის ველზე (გოილაძე, 2018: 99-110) დასახლდნენ, მათი დასახლებები გალაფანშემორტყმული და დაწნული იყო; ისინი მიწით ამოვსებულ კედლებს წარმოადგენდა. გალაფანის შიგნით ნაგებობებიც მსგავსი წესით უნდა ყოფილიყო აგებული. ვ. გოილაძის ვარაუდით, თუ ეს საცხოვრებლები სარმატი სირაქების მიერ იყო აგებული, მაშინ, მშენებლობის ასეთი წესი მათ ადგილობრვი მოსახლეობისგან უნდა შეეთვისებინათ. სარმატი აორსების მსგავსად, სირაქებიც თიხალესილ საცხოვრებლებს აგებდნენ. აორსებსაც თავიანთი განსახლების ადგილზე თიხალესილი კედლებიანი ნაგებობები ჰქონდათ აგებული. მიაჩნიათ რომ, ეს მოსახლეობა უკვე ბინადარ ცხოვრებას ეწეოდა. სირაქებმაც აორსების მსგავსი დასახლება გამართეს. თუმცა, იმ დროისთვისაც მოსახლეობის უმეტესობა მაინც მომთაბარე ცხოვრებას მისდევდა. ე. ი. როგორც სირაქებს, ისე აორსებს, ციხე-ქალაქების და საცხოვრებელი ნაგებობის მშენებლობის მსგავსი ტექნიკა ჰქონდათ – ისინი თიხალესილ კედლებიან სახლებს აგებდნენ, ხოლო ქალაქების გალაფანები მიწით ამოვსებული წნულკედლებიანი ნაგებობები იყო, რაც საუკუნეებს ვერ უძლებდა. ამიტომ ავტორის აზრით, მდ. თერგისა და მდ. ყუმის ნაპირებზე აგებული გამაგრებული პუნქტები, ასევე მდ. ყუბანის ზემო წელზე ქვით ნაგები საცხოვრებლები, აბორიგენი მოსახლეობის შემოქმედებად უნდა მივიჩნიოთ (გოილაძე 2018: 112-113), რასაც სრულიათ ვეთანხმებით.

IX-X საუკუნეებში ალანების საზოგადოებაში მნიშვნელოვანი კულტურული ძვრები მოხდა. ქვეყნის ეკონომიკურ და კულტურულ დაწინაურებას მოსახლეობის ზედა ფენების ქრისტიანობისაკენ მობრუნება მოჰყვა. X საუკუნის 30-იან წლებში ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა, აიგო ტაძრები, სადაც ზოგიერთ მათგანში კედლის მხატვრობა ქართველ ოსტატების მიერ იყო შექმნილი. ლანის დასავლეთ ტერიტორიაზე მიკვლეულია X-XIII საუკუნეების ქვის ჯვრები (ზოგი ბერძნული წარწერით). ზელენჩუკის ხეობაში 941 წლით დათარიღებული, ბერძნული ასოე-

ბით შესრულებული ალანური წარწერა აღმოჩნდა. სავარაუდოდ, იმ დროს, დასავლეთ ოსეთში ბერძნული ანბანი უნდა დამკვიდრებულიყო (გოილაძე 2018: 142-143).

მეცნიერები ვარაუდობდენ, რომ VIII-X საუკუნეებში ალანებს დაბლობთან ერთად მდ. ყუბანის ტერიტორიებიც ეკავათ. სამხრეთის საზღვარი უშუალოდ კავკასიონის ქედს ეკვროდა. ის ადგილები, რომლებიც ალანებს საცხოვრებლად და მეურნეობისათვის ეკავათ, ბუნებრივი პირობებით მდიდარი იყო. სწორედ ამგვარმა სამეურნეო და ეკონომიკურმა მდგომარეობამ ალანების სწრაფ დაწინაურებას შეუწყო ხელი (ანჩაბაძე 1969: 42).

ქართულ წყაროებში ალანებს, „ოვსებად“ მოიხსენიებდნენ, რუსულ წყაროებში „ასებად“ და „იასებად“. სომეხი გეოგრაფი ალანებში ორ ტომს გამოყოფდა: „აშდიგორელებს“ ანუ „დიგორებს“ და ალანებს. ქრისტიანობა უკვე IX საუკუნეში ვრცელდება ალანებში, თუმცა, მოგვიანებით, საქართველოსთან ურთიერთობის შედეგად ქრისტიანობის მიმართ ინტერესი კიდევ უფრო იზრდება.

ახალ ლიტერატურასა და წყაროებზე დაყრდნობით, ვფიქრობთ, მომთაბარე მოსახლეობამ ჩრდილოეთ კავკასიაში დაბინავების შემდეგ, მკვიდრი კავკასიელი მაცხოვრებლების გამოცდილება გაიზიარა და ლოკალური მატერიალური კულტურა ადვილად აითვისა, თუმცა მასში თავისი წვლილიც შეიტანა.

ოსი მეცნიერები თანამედროვე მთიანი ოსეთის სოფლებში გორებზე მიმოფანტულ მატერიალურ ძეგლებზე – „ადგილობრივ ნეკროპოლზე“ ამახვილებენ ყურადღებას; მათი აზრით ეს ძეგლები ოსების შემოქმედება უნდა იყოს. XX საუკუნის დასაწყისში ეს აკლდამები ოსმა ეთნოლოგმა [Кокнев, 1928] აღწერა. მისი გადმოცემით, გორაკებზე შეფენილი ეს აკლდამები დროთა ვითარებაში დაზიანებულა. ამ აკლდამების დათარიღების მცდელობა ვ. მილერს, უვაროვას, სოსიევს და ბაიერნის ჰქონდათ. თითოეულმა მათგანმა ისინი სხვადასხვა პერიოდით დაათარიღა. ვ. მილერმა – XII-XIII საუკუნეებით; უვაროვამ ძველი წელთაღრიცხვის III-II საუკუნეებით; სოსიევმა XV საუკუნეების ძეგლად ჩათვალა და აღნიშნა, რომ ყარაჩაელები ამ აკლდამებს თავიანთ

საკუთრებად თვლიდნენ; თუმცა, მეცნიერმა ეს საეჭვოდ მიიჩნია, ვინაიდან, ყარაჩაელებს ეს ძეგლები არაფრად უღირდათ და არ აფასებდნენ; ბაიერნი კი თვლიდა, რომ სოფ. ლაცის, ყობანის, დარგაესის და სხვ. აკლდამები მის მიერ მცხეთის რაიონში გამოკვლეული აკლდამების ანალოგიური იყო და ძველი წელთაღრიცხვის I საუკუნით ათარიღებდა. გ. კოკიევი, რომელიც სოსიევის გარდა არცერთ მათგანს არ ეთანხმებოდა, წერდა, რომ ეს შეხედულება მეთოდოლოგიურად მცდარი იყო და ხარვეზად მიაჩნდა ინვენტარის დათარიღების პრინციპი და ადგილობრივი პირობების იგნორირება. აკლდამებს იგი სამ დიდი ჯგუფად ჰყოფდა (მიწისზედა, ნახევრადმიწისქვეშა და მიწისქვეშა), რომლებიც მკაფიოდ განირჩეოდა ერთიმეორისაგან არამარტო ფორმით, არამედ წარმოშობის დროითაც (Кокиев 1928: 62).

გ. კოკიევი თვლიდა, რომ ეს აკლდამები ოსური უძველესი საბრძოლო კოშკებისა და ძველი ეკლესიების მშენებლობის პერიოდის უნდა ყოფილიყო, რომლებსაც ჩენჩეთისა და ინგუშეთის საბრძოლო კოშკებს და ძველ საეკლესიო ნაგებობებს ადარებდა. იგი ფიქრობდა, რომ აკლდამების არქიტექტურულ ფორმებზე და ტექნიკაზე გავლენა უნდა მოეხდინა საბრძოლო კოშკებსა და ძველ ეკლესიებს. მართალია, მიწისქვეშა და მიწისზედა აკლდამები ბაიერნს უკვე დათარიღებული ჰქონდა, მაგრამ გ. კოკიევმა ლაცში, ძევეისსა და ყობანში გავრცელებული ნახევრადმიწისქვეშა და მიწისქვეშა აკლდამები ლეგენდარულ „ცარციათის“ ხალხს მიეკუთვნა (Кокиев 1928: 64).

პირამიდული ტიპის კოშკურ აკლდამებს, საფეხურებიანი გადახურვით გ. კოკიევი XIV საუკუნით ათარიღებდა. ამ კოშკების მშენებლობას იგი ყაბარდოელებთან აკავშირებდა. მონღოლების შემდგომ ჩრდილო კავკასიის დაბლობიდან ოსები, მისი აზრით, ყაბარდოელებმა გამოაძევეს და შედევნეს მთის ხეობებში. აი, რას წერდა იგი ამის თაობაზე: ყაბარდოელმა თავადებმა ოსები თავის მოხარკედ გამოაცხადეს და მათი დამორჩილება მოინდომეს. ყაბარდოელები ოსების ხეობებში დამსჯელ რაზმებს აგზავნიდნენ. მათ ოსები წინააღმდეგობას უწევდნენ. ამის შედეგად, გ. კოკიევის ვარაუდით, ოსებმა XIV საუკუნეში საბრძოლო კოშკები

სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ადგილებზე ააშენეს, ინგუშების დახმარებით. ამავე დროს, ასევე ინგუშების დახმარებით, უნდა აშენებულიყო აკლდამებიც, რომლებიც გარეგნულად საბრძოლო კოშკების მსგავსი იყო (Кокиев 1928: 65).

ცალკე განიხილავს იგი ნუზალის, გალიათის და ძევეგისის მოგრძო პირამიდული ტიპის აკლდამებს, ორფერდა გლუვი სახურავით. გ. კოკიევი ამ აკლდამებსა და ხეობებში არსებულ უძველეს ეკლესიებს შორის გენეტიკურ კავშირს ხედავდა და ფიქრობდა, რომ ისინი ეკლესიის მშენებლობასთან ერთად უნდა განხენილიყო (კოკიევი 1929: 65-66). მას მხედველობაში ჰქონდა: 1. უძველესი ქართული ეკლესია თხაბა-ერდი ინგუშეთში, 2. ნუზალის წმ. გიორგის ეკლესია, 3. ძევეგისის წმ. გიორგის ეკლესია და, ბოლოს, 4. გალიათის იუსი ძუარ ანუ ავდ-ძუარ, რომელსაც დ. ბაქრაძე IX საუკუნის დასაწყისით (830 წ.) ათარიღებდა. რაც შეეხება პყაფს, იგი მათ ოსური ხალხური გადმოცემების მიხედვით XII საუკუნით ათარიღებდა. გ. კოკიევი ამ ეკლესიებს თამარის მეფობის ხანაში აშენებულად თვლიდა, იგი მოგრძო ფორმის აკლდამებსაც XII-XIII საუკუნეებით ათარიღებდა. საბოლოოდ მისი დასკვნა ასეთი იყო: 1. მთიან ოსეთში მიწისქვეშა და ნახევრადმიწისქვეშა ტიპის აკლდამური ნაგებობები ოსების წინაპრებთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული, ისინი თვით ოსების ან მათი შეკვეთით ინგუშების მიერ შენდებოდა, რომლებიც განთქმული იყვნენ მსგავსი ქვის ნაგებობების შენებით; 2. აკლდამური ნაგებობების მშენებლობა მცირემიწიანობით და მიცვალებულის კულტიდან გამომდინარე (არ შეიძლებოდა მიწაში დასაფლავება) იყო გამოწვეული; 3. ადგილობრივი მოსახლეობის აკლდამებს ოსები და იქ ჩასახლებული ნოღაელები საუკუნეების მანძილზე იყენებდნენ; 4. ეს აკლდამები ძირითადად ოსებს ეკუთვნოდათ, მაგრამ პარალელურად ნოღაელებიც ხმარობდნენ, მით უმეტეს კოშკური ტიპის აკლდამებს; 5. აკლდამური ნაგებობების კულტურა არა ჩრდილოეთში, არამედ სამხრეთში წარმოიშვა.

ვ. კოვალევსკაიას აზრით კი, მის მიერ ზმეისკოეს ნახსილარების გათხრამ შესანიშნავი მასალა მისცა არქეოლოგებს: სწორედ ზმეისკოეში გამომჟღავნდა პირველად

აღანთა საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების ნიმუშები. ვ. კოვალევსკაია თვლიდა, რომ ძველი ყობანური დასახლება ჩვენს ერამდე I ათასწლეულის დასასრულს მიეკუთვნება, როდესაც მისი ვარაუდით, კავკასიაში ირანულენოვანი ტომები შემოჭრილან (Ковалевская, 1934). აქ ისმის კითხვა: იყვნენ კი აღანები ამ ძეგლების შემქმნელები? ზემოთქმული ეჭვს იწვევს, რადგან ახალ თეორიებზე დაყრნობით, ჩვენ ვიზიარებთ, რომ ეს ინდივიდუალური და გვაროვნული სამარხები მკვიდრი კავკასიელების მატერიალური ძეგლებია და ისინი უძველეს დროში სწორედ ამ ხეობებში კავკასიის მკვიდრმა, ოსი მოსახლეობის წინარე ავტოქტონმა ხალხმა შექმნა. დამხედური მოსახლეობა მოსულს უნდა შერწყმოდა.

ვ. კოვალევსკაიას მოსაზრებით, ძველყობანური დასახლება – პირველყოფილი კულტურის ძეგლი იყო და დასახლებას მთელი გორაკი ეკავა. გორაკის ფერდობები თავდაცვისთვის გამოიყენებოდა. გორაკზე დაფიქსირდა მიწისზედა მცირე ნაგებობები, საცხოვრებლები, რომელთაც ქვის ფუნდამენტი ჰქონდათ. კედლები წარმოადგენდა ტოტებით მოწნულ საშუალო ზომის ძელებს, რომელიც გარედან და შიგნიდან თიხით იყო გალესილი. ერთ-ერთი საცხოვრებლის იატაკში აღმოჩნდა ჩაღრმავებული ადგილი, რომელიც თიხით იყო ამოლესილი და შიგ ნაცარი იყო ჩარჩენილი. როგორც ჩანს, იგი კერა იყო. მიწური ნაგებობის იატაკი თიხით იყო გალესილი, ზოგან კი მდინარის კენჭებით მოკირწყლული (Ковалевская 1984: 10,11,17,74). მოსახლეობა გამაგრებულ ადგილებს, მზით განათებულ გორაკებს, წყალთან ახლოს მიწათმოქმედებისთვის გამოსადეგ და ადგილობრივი მესაქონლეობისათვის კარგ საძოვრიან მდებარეობას ირჩევდა. დასახლებებში დიდი ქვებით, მშრალად ნაშენი მიწისზედა (სივრცით 80-100 კვ. მ.) საცხოვრებელი ნაგებობები იდგა. კედლები ძელებით იყო გამაგრებული, ცენტრალური გამაგრებული ძელები ღრმად იყო მიწაში ჩაფლული და ორფერდა ლელქაშიან სახურავს ამაგრებდა. როგორც ჩანს, კედლები შიგნიდან თხელი ფიცრებით იფარებოდა. კედლების ძირი მუხის მორების ნაპობებით იყო დაფარული, იატაკი მიწის იყო და კარგად დატკეპნილი, ზოგჯერ თიხით

შელესილი. ესო მრავალი სამეურნეო კერით და ორმოებით იყო მოფენილი. ასეთი საცხოვრებლები ყუმისა და ყუბანის აუზში იქნა აღმოჩენილი. საცხოვრებლების სამშენებლო მასალად ქვა იყო გამოყენებული როგორც ხსნარით (კირის), ისე მშრალი წყობით (Ковалевская 1984: 58-59).

თავისთავად ცხადია, გ. კოკიევისა და ვ. კოვალევსკაიას მიერ თანამედროვე მთიანი ოსეთის ხეობებში მოპოვებული, შესწავლილი და გამოქვეყნებული მასალა და ნაშრომები მეცნიერებისათვის უდავოდ მნიშვნელოვანია, მაგრამ არც ის იწვევს ეჭვს, რომ მატერიალური კულტურა „ადგილობრივი ნეკროპოლი“, განათხარი აკლდამები და საცხოვრებელი ნაგებობები ისეთი კომპლექტური სპეციალისტების მიერ იქნა დათარიღებული (უეაროვა, კოვალევსკაია), რომ ეჭვის შეტანა მასში ძნელი იქნებოდა. აქედან გამომდინარე, ჩვენი ვარაუდით, ეს მატერიალური კულტურა მკვიდრი, აბორიგენი ხალხის შემოქმედებად უნდა ჩაითვალოს.

XI საუკუნიდან ჩრდილო კავკასია აღმოსავლეთისა და დასავლეთ ევროპის ქვეყნების დამაკავშირებელი უმნიშვნელოვანესი გზაჯვარედინი ხდება. ასეთ პირობებში, ცხადია, ალანთა სამეფო (ანუ, ქართული წყაროებით, ოვსური სამეფო), უკვე ძლიერ პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდა ჩრდილოეთ კავკასიაში. მართალია, ადრეფეოდალური, თუმცა ძლიერი სახელმწიფო ორგანიზაციით. მათ სათავეში მეფე ედგა, შემდეგ მოსდევდნენ „მთავრები“ და თავადები. ქონდათ სატახტო ქალაქი, ციხე-სიმაგრეები, ჰყავდათ ჯარი და სამხედრო ადმინისტრაცია.

ალანების მშვიდობიან ცხოვრებას და წინსვლას, როგორც ზემოთ აღინიშნა, თათარ-მონღოლთა შემოსევებმა მოუღო ბოლო. 1222 წელს მონღოლები ჩრდილო კავკასიას შემოესივნენ და მიუხედავად დიდი წინააღმდეგობისა 1239 წ. იგი დაიპყრეს. მართალია, მონღოლებმა ალანთა მხოლოდ ნაწილი დაიმორჩილეს, XIV საუკუნეში ალანთა ტერიტორიაზე მონღოლთა 10 ათასიანი ლაშქარი იდგა. მონღოლებმა ალანები გადასახადებით დაბეგრეს და საკუთარ ლაშქრობებშიც მონაწილეობას აიძულებდნენ. 1263 წ. ბექა ყაენი – ოქროს ურდოს წარმომადგენელი – ალანებს უკიდურესად ავიწროვებდა. 1277 წ. მონღოლებმა ალანებს ალყა

შემოარტყეს და მათი ქალაქი ცეცხლს მისცეს. ამაში მონ-
ღოლებს რუსი მთავრებიც ეხმარებოდნენ. უთანასწორო
ბრძოლაში ძალიან ბევრი ალანი გაწყვიტეს. ალანთაგან თუ
ვინმე ცოცხალი დარჩა, აქეთ-იქეთ გაიფანტა. 1395 და 1400
წლებში თემურ-ლენგმა ალანები გაანადგურა. ცხადია, ალა-
ნთა სახელმწიფო დაეცა. ალანთაგან ვინც ცოცხალი გა-
დარჩა, ცენტრალურ კავკასიაში, ძნელად მისადგომ ოთხ
მთიან ხეობაში გაიხიზნა და მათთან ერთად ბევრი სხვა
ჩრდილო კავკასიელი (ანჩაბაძე 1969: 85-92). ალანების ნაც-
ხოვრებ ველის რაიონებში შემდგომში თანდათან ყაბარდო-
ელები დასახლდნენ.

ალანები, მონღოლებმა მთის ხეობებში – თაგაურში,
ქურთათში, ალაგირსა და დიგორში შეკეტეს. თუმცა, რო-
გორც ცნობილია, დიგორში ალანების კავკასიაში შემოსახ-
ლების (IV ს. 70-იანი წ.) შემდეგ უკვე იყვნენ დასახლებულ-
ნი. მოსული და დამხედური მოსახლეობის ასიმილაციის შე-
დეგად ამ რეგიონში, თანამედროვე ოსები ჩამოყალიბდნენ.
ამდენად, როგორც ლიტერატურიდან ჩანს, ამ ხეობებში ოთ-
ხი საზოგადოება ჩამოყალიბდა. თუმცა, ისინი ერთმანეთი-
საგან იზოლირებულ ცხოვრებას ეწეოდნენ. აქედან გამომ-
დინარე, მათ საერთო ეთნიკური სახელი ბოლო დრომდე არ
ჰქონიათ. თაგაურის, ქურთათისა და ალაგორის მოსახლე-
ობა, რადგან ირონულ დიალექტზე მეტყველებდა, მათ
„ირონ“ ეწოდებოდათ, ხოლო დიგორის ხეობაში მცხოვრებ-
ლებს, რომლებიც დიგორულ დიალექტზე საუბრობდნენ,
„დიგორელებს“ უწოდებდნენ. დიგორული დიალექტი უფრო
არქაულია, ვიდრე ირონული. რაც შეეხება, მათ საერთო
დასახელებას – ოსი – იგი გვიანდელია.

საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების ტიპები
რეგიონში ძველთაგან კლიმატური და ფიზიკურ-გეოგრაფი-
ული პირობებით განისაზღვრებოდა. ასევე დიდი მნიშვნე-
ლობა ადგილზე არსებულ საშენ მასალას ენიჭებოდა (ქვა,
ხე-ტყე), რაც დასახლების, როგორც ფორმაზე, ისე ტიპზე
ახდენდა გავლენას.

როდესაც XIV-XV საუკუნეებში ალანები ამ ხეობებში
მოხვდნენ, მათ იქ ქვის ერთოთახიანი საცხოვრებელი და
სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები დახვდათ.

ბუნებრივია, მათ მკვიდრი კავკასიელი მოსახლეობის საცხოვრებლების გამოყენება დაიწყო. მაგრამ, მოგვიანებით, გვიან შუა საუკუნეებში, იქ კომპლური კულტურა გავრცელდა. ამჟამად, თანამედროვე ოსების მაღალმთიან ხეობებში, ერთ კომპლექსში მოქცეულ საცხოვრებელ და სამეურნეო ნაგებობებს, ვერტიკალური განლაგება და მასთან ერთად სართულიანობა ახასიათებს. ამ დროიდან მათი ყურადღება მეცხოველეობაზე იქნა გადატანილი, ამიტომ ისინი საძოვრებისა და მინდვრების ახლოს სახლობდნენ. თავდაცვის მიზნით ისინი ხეობათა უფრო ძნელად მისაწვდომ ადგილებში სახლდებოდნენ. ოსები მიწათმოქმედებითაც იყვნენ დაკავებული, მაგრამ სახნავეები მცირე ზომის ჰქონდათ. ოსეთში შეიქმნა მთური ტიპის საცხოვრებელი. მას როგორც სოციალური და სამეურნეო, ისე თავდაცვითი ფუნქციები გააჩნდა.

მ. ყიფიანი წერდა, რომ ოსურ გვარებს შორის ხშირი იყო დაპირისპირებები და ოსები თარეშობით ცდილობდნენ უკეთესი ადგილისა და ნაგებობების დაპატრონებას. იმისათვის, რომ მაღალმთიან ადგილებში საცხოვრებლები გაემართათ, მათ ამისათვის უზარმაზარი ძალისხმევა სჭირდებოდათ. „უნდა გაგიკვირდეთ აქაური მოსახლეობის დასახლების სიმაღლე და მშენებლობა. მათი სოფლები შორიდან არწივის ბუდეებს მოგაგონებთ“ (Кипиани 1884: 8). ცხადია, ასეთ ადგილებში მსხვილი სოფლები არ შეიქმნებოდა. ამიტომაც წერდა კოსტა ხეთაგუროვი, რომ „ასეთი პატარა სოფლები ერთ ვერსტზედ თითქმის ათეულია“ (Хетагуров 1960: 314).

კ. ხეთაგუროვმა დიგორის ხეობაში დასახლების ოსური ტიპი და ფორმა აღწერა. მისი ვარაუდით, ადრეულ ეტაპზე, პირველი დასახლება სოფლებში გვაროვნული იყო. ერთ მცირე სოფელში ერთი გვარის მოსახლეობა ცხოვრობდა. ამიტომ მათი დასახელებაც გვარიდან იყო ნაწარმოები. ასე მაგ. – „აბაითი ხეუ“, ე. ი. აბაეკების სოფელი, „ხესათი ხეუ“ (ხესაეეების სოფელი), „ანდიათი ხეუ“ (ანდიეეების სოფელი) და ა.შ. დიგორში ასეთი საგვარო სოფლები და დასახლებები გვარებით აღინიშნებოდა, მაგრამ „ხეუ“ არ ემატებოდა. მაგ. „ხაზახთე“ (ხაზახოეები), „თაუითთე“ (თაუითთოეები) და ა.შ. ალაგირის ხეობაში მცირე რაოდენობით

იყო საგვარო დასახლებები. მაგ. „გიოვე ხეუ“ (გიოვეების), „კოზატი ხეუ“ – კოზაეების, „სკესენ“ – გვარი ხეთაგუროვების, „თეფენ ხეუ“ – ბურნაეების და ა. შ. (Хетагуров 1960: 313). ტერმინი „ხეუ“ მათ ქართველებისაგან აქვთ შეთვისებული, რომელიც იგივე ხეია.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს დასახლებები უფრო პატრონიმიულია – 7-დან 20 ოჯახამდე. როცა ოჯახი მრავლდებოდა, მაშინ ახალგაზრდა წყვილები გამოეყოფოდნენ და ცალკე სახლდებოდნენ. იმავე გვარის, მაგრამ ამ „ახალ“ დასახლებას, ხეუს უწოდებდნენ. ასე გაჩნდა სოფლები, რომელსაც ქვემო, ზემო და შუა უწოდეს. ასეთ გამოყოფილ სოფლებში ერთი წინაპრის განაყოფები სახლობდნენ და მათ საერთო საგვარო დასახლება ჰქონდათ. გარდა ამისა, ხეობის ფარგლებში ბევრი სოფელი ყოფილა, რომლებიც ერთმანეთთან მჭიდროდ იყვნენ ნათესაური ხაზებით დაკავშირებული.

კ. ხეთაგუროვი წერდა, რომ „ყველა ოჯახი, თავის მხარეს, პატარა ნაკვეთს ითვისებდა, დამოუკიდებლად სახლდებოდა და მრავლდებოდა. როცა ადგილი არ ჰყოფნიდათ, სოფლის განაპირა ადგილს ითვისებდნენ (Хетагуров 1960: 314).

XIX საუკუნეში ეს საგვარო თუ პატრონიმიული სოფლები უკვე რღვევის პროცესში იყო.

პირველად თანამედროვე ოსეთი ვახუშტი ბაგრატიონმა აღწერა. ეს არის XVIII ს-ის პირველი ნახევრის ცნობები. „...ქვეყანა ესე არს მაგარი და შეუვალი უცხოს მტერთაგან, მაღლის მყინვარისა და თოვლიანის მთის მიერ... კუალად სივიწროვისაგან და მაღლის კლდის ქარაფოვანთაგან და მდინარეთა დიდთა და ჩქართა მომდინარეთაგან, რამეთუ ძნელად განვაღს ცხენი ფონად, თვინიერ ჳიდისა, არამედ მცურავთაგანცა არა ძალ-იდების ცურვად. არა არს აქა ტყე, მცირეთაგან კიდე, და იგიცა უმეტეს არენალი, გარნა მდინარეთა კიდეთა და ღელოვანთა შინა, რამეთუ სივიწროვე – სიცივისა და კლდოვანობის გამო ვერ იზრდების, გარნა ვიეთნი ზიდვენ ჩერქეზის მთიდამ, და სხუანი სწვენ წივასა. კუალად არიან ვითარცა ნადირნი, უწიგნონი, უცოდინარნი...“ (ქართლის ცხოვრება 1973: 635-638).

ბოლო პერიოდში ოსი მეცნიერების მიერ ხდება ამ ეთნოსის საქართველოში დასახლების ისტორიის გაყალბება. ამ გაყალბებას საფუძველი ეთნოლოგმა ბ. კალოევმა ჩაუყარა. მიუხედავად ამისა, საყოველთაოდ ცნობილია და აღიარებულია, რომ სამხრეთ კავკასიის ფერდობებზე გადმოსახლება ოსებმა მხოლოდ საქართველოს ცენტრალური ადმინისტრაციის დასუსტების შემდეგ შეძლეს, XVI საუკუნიდან თავდაპირველად ისინი საქართველოს ერთ-ერთ უძველეს რეგიონში – დვალეთში იჭრებიან, სადაც მათმა რიცხობრივმა სიჭარბემ დროთა ვითარებაში დვალეები (ძველი ქართული მოსახლეობა) თანდათან გააოსა. ცარიზმის ადმინისტრაციამ ეს მხარე – მაშინდელი თბილისის გუბერნიის გორის მაზრას ჩამოაჭრა და თერგის ოლქს გადასცა (თოფჩიშვილი 2026: 9,11).

ბ. კალოევი, როგორც სხვა ოსი მეცნიერები, საცხოვრებლის განვითარებას როგორც სხვა კავკასიელებში ერთოთახიანი ნაგებობიდან იწყებს. ამ მთავარ საცხოვრებელს *ხედარ* ეწოდა. *ხედართან* ახლოს შენდებოდა საკუჭნაო და ხშირად ის ოთახებიც, რომლიც დაქორწინებულ წყვილთათვის იყო განკუთვნილი. *ხედარი* კერიანი იყო, რომელიც სახურავიდან ჩამოშვებულ ჯაჭვთან ერთად ოჯახის სიწმინდეს წარმოადგენდა (Калоев 1967: 189).

ძველი საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობები, რომლებიც მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა მთიელების ცხოვრებაში, იყო ციხე-სახლები (*ენახ*), რომელიც დიდ პატრიარქალურ ოჯახებს ეკუთვნოდა. დიდ კვადრატულ სამსართულიან ციხე-სახლებს, პირველი სართულიდან ერთი საერთო შესასვლელი ჰქონდა. შიდა სართულთაშორისი ასასვლელები სწორედ აქედან ყოფილა. ოჯახის მთელი ქონება პირველ სართულზე ინახებოდა, მეორე საცხოვრებელი, ხოლო მესამე – თავდაცვას ემსახურებოდა, ასევე გამოიყენებოდა სასტუმროდაც; სინათლე მასში სათოფურებიდან შედიოდა. ცნობილია, რომ ციხე-სახლები მთელ კავკასიაში იყო გავრცელებული, თუმცა, ციხე-სახლები უფრო ხშირია ინგუშეთში. აქ ის რიცხობრივად მეტი ყოფილა, რაც ბ. კალოევის მტკიცებით ძირითადად ინგუშების ოსებთან

ახლო მეზობლობით აიხსნება (Калоев 1968: 130-132). თავის-თავად ცხადია, რომ ბ. კალოევის აზრით, ინგუშებს ეს კომპლექსები ვითომ ოსებისგან გადაღებული ჰქონიათ.

თავის დროზე, ამ არასწორ ინტერპრეტაციაზე ბ. კალოევი, აღ. რობაქიძისაგან შენიშვნა დაიმსახურა, რომელმაც კარგად განმარტა, რომ ციხე-სახლებისა და კოშკების მსგავსი რთული კომპლექსები საზოგადოებრივ-ეკონომიკური განვითარების გარკვეული საფეხურის პროდუქტს წარმოადგენდა. აღ. რობაქიძემ გ. კოკიევის ციტატის მოტანით მიანიშნა, კალოევს, რომ იგი ობიექტური არ იყო. გარდა ამისა, აღ. რობაქიძე თავისი ეთნოგრაფიული მასალებით აზუსტებდა, რომ ციხე-სახლს არა პირველ სართულზე, არამედ შესასვლელი კარი მეორე სართულიდან ჰქონდა“ (Робакидзе 1968; Робакидзе, Гегечкори 1975: 20; Кокиев, 1935: 217).

ბ. კალოევი არ ითვალისწინებდა საყოველთაოდ აღიარებულ თვალსაზრისს კავკასიაში ინგუშებისა და ჩეჩნების ავტოქტონობის თაობაზე. როდესაც ოსები ჯერ კიდევ მომთაბარეობდნენ, ინგუშებსა და ჩეჩნებს, როგორც ბინადარ მოსახლეობას, საცხოვრებელი ნაგებობები უკვე ჰქონდათ, რასაც ისიც ადასტურებს, რომ ცენტრალური კავკასიონის ხეობებში ჩასახლებული ოსები მსგავსი კომპლექსების ასაშენებლად სწორედ ინგუშებს იწვევდნენ. ეს ოსური ეთნოგრაფიული მასალითაც დასტურდება.

ბ. კალოევი მატერიალური კულტურის აღწერას და დასახლების ფორმებს, არა საკუთრივ ოსეთის აღწერით, არამედ სწორედ საქართველოში ჩასახლებული ოსების მატერიალური ძეგლებით იწყებს, რომლებიც ქართულია. ღოგორც დასახლების ფორმები ასევე საცხოვრებლები და სამეურნეო ნაგებობები, არც ერთ შემთხვევაში ოსური არ არის. იგი წერს: „დასახლება ოსებში მრავალი საუკუნის მანძილზე ყალიბდებოდა. გვიანი შუა საუკუნეებიდან მთაში (სოფელ ნუხალში, ურსდონში, ძევეისში, ხილაკში, კასრის გასასვლელში) შემონახულია სხვადასხვა კოშკები, ქრისტიანული ტაძრები – სოფ. ზრუგში, ნუხალში, ძევეისში“ და სხვა (Калоев 1967: 116).

უნდა ითქვას, რომ, ჯერ ერთი, მის მიერ ზემოთ დასახელებული ტოპონიმები ქართველურია და ქართველური ენების დახმარებით იხსნება (თოფჩიშვილი 2011: 56-79), მეორე, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამ სოფლებში არსებული მატერიალური ძეგლები ეჭვს არ იწვევს, რომ ქართული წარმოშობისაა. რაც შეეხება ეკლესიებს, მათი წარმოშობა ქართული წარწერებითაც დასტურდება. აქედან გამომდინარე ბ. კალოევის ნააზრევი, რბილად რომ ვთქვათ, არაკორექტულია.

ბ. კალოევის აზრით, ციხე (*გალუან*) დიდი საოჯახო თემის და ოსი ფეოდალების საკუთრებაში ყოფილა, რომელშიაც ციხე-სახლი, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები, საბრძოლო კოშკები შედიოდა. ყველაფერ ამას გარშემო ქვის კედელი ჰქონდა შემოვლებული. გალუანმა შედარებით ფართო გავრცელება ოსეთის ცენტრალურ ნაწილში მიიღო, რაც ბ.კალოევის აზრით, იმაზე მეტყველებს, რომ ისინი აქ უფრო ადრე გაჩნდნენ. მაგრამ კოშკები (*მასივ*) მთელს ოსეთში დიდი რაოდენობით გვხვდება. კოშკებს XVIII საუკუნეშიც აშენებდნენ, რაც „სატომთაშორისო“ და საგვარო ბრძოლის იყო გამოწვეული (კალოევი 1967: 130-132).

ა. მაგომეტოვი თვლის, რომ ოსეთის მთიანეთი ძველად შეჯგუფული დასახლებით გამოირჩეოდა. სახლები ერთმანეთთან იმდენად ახლოს ყოფილა, რომ იარუსებს ქმნიდა. ქვემო სართულის სახურავი ზემოთ მაცხოვრებლებისათვის ეზოს მოვალეობას ასრულებდა. სახლებს შორის მხოლოდ მიხვეულ-მოხვეული ვიწრო გასასვლელები ჰქონიათ, რომლებიც ხშირად ჩიხით მთავრდებოდა. ამ გასასვლელში ადამიანი ფეხით ან ცხენოსანი თუ გაივლიდა. ყველაზე გავრცელებული საცხოვრებელის ტიპი ორსართულიანი ქვის სახლი იყო, რომლის პირველი სართული სამეურნეო დანიშნულებას ასრულებდა. იგი საქონლისათვის მოიხმარებოდა. მეორე სართული ოჯახის საცხოვრებელი, ხოლო მესამე სართული (თუ ჰქონდათ) სასტუმროს წარმოადგენდა ან ხშირად იგი საკუჭნაოდ იყო გამოყენებული. შაცხოვრებლები ძირითადად დაუმუშავებელი ქვის ან კლდის ფილებისაგან, მშრალი წყობით შენდებოდა. ქვებს ან ფილებს შორის

დარჩენილი სივრცე თიხით ან უბრალო მიწით ივსებოდა. თუ საცხოვრებელი ფერდობზე კლდესთან შენდებოდა, მაშინ კლდე უკანა კედელს ქმნიდა, ხოლო გვერდით კედლებს აშენებდნენ. კედლებზე მსხვილ მორებს დებდნენ, რომელზედაც უფრო წვრილი მორები ეწყობოდა, მორები ლატჩით იფარებოდა, ლატჩანზე კი ბურბუშელასა და ფოთლებიან ნედლ ტოტებს ყრიდნენ. ზემოდან თივის ფენას ადებდნენ, ხოლო ბოლოს თიხით ღესავდნენ, რომელშიაც ღორღს ურევდნენ. ამის შემდეგ სახურავს კარგად ტკეპნიდნენ, რომელიც აუცილებლად სწორი, მაგრამ ოდნავ დახრილი უნდა ყოფილიყო, რომ წვიმა და თოვლი სახურავზე არ გაჩერებულიყო და არც სახურავის ზედა ფენა არ ჩამოერეცხა. სწორი, კარგად დატკეპნილი ბანი სამეურნეო ეზოდ გამოიყენებოდა. იქ მრავალი სამეურნეო პროცესი (პურის ღეწვა, მარცვლისა და მატყლის გაშრობა, ქაღალთა საქმეები და სხვ.) მიმდინარეობდა. კარგ ამინდში იგი დასავენებელი და გასართობი ადგილიც იყო (Магомедов 1968: 246).

საცხოვრებლის იატაკი მიწის იყო და კარგად დატკეპნილი, ხოლო შიდა კედლები ნაკელნარევი თიხით იღესებოდა. კარს დაბალს უკეთებდნენ, რომელსაც ნაჯახით თლიდნენ, რკინის ანჯამებისა და საკეტების გარეშე. შარკმლის მაგივრად კედლებში ხვრელები იყო გაკეთებული, რომელიც სიცივეში ფიცრით ან ქვით იხურებოდა, თან თივასაც აყოლებდნენ. კედლებში ეს ნახვრეტები სინათლისთვის იყო; ის ზამთრის გარდა, კართან ერთად მუდმივად გაღებული იყო. სინათლის წყარო იყო საკვამლე „ერდოც“, რომელიც სახურავში კეთდებოდა. ერდოსთვის ფუტურო ხის ცილინდრული ფორმის ნაჭერი გამოიყენებოდა, რომელსაც შიგნიდან გამოწვავდნენ და მშენებლობის დროს სახურავის სიგანეზე აყოლებდნენ, იგი შემოსაზღვრული იყო, რომ წვიმა სახლში არ ჩასულიყო. ერდო ქარის მიმართულებით იყო დახრილი. მაგრამ, რადგან ქარი მიმართულებას იცვლიდა, სახურავზე მეორე ერდოც კეთდებოდა, რომელსაც ზამთარში ხმარობდნენ. ქარის მიმართულებით დახრილ ერდოს, ზამთარში ქვის ფილით ხურავდნენ. ხშირად ორსართულიან სახლს ფასადის მხრიდან ჩარდახს უკეთებდნენ, რომელიც ბოძებს ეყრდნობოდა. ხით მდიდარ ხეობებში ხის

მრგვალ სახლებსაც აშენებდნენ, ორფერდა ან ოთხფერდა სახურავით. ასეთი ტიპის ნაგებობები ცეისის და დიგორის ხეობაში გვხვდებოდა. ამ ხეობებში წნული სახლებიც შენდებოდა, (Магомедов 1968: 146-147).

ა. მაგომეტოვის მიერ დაწვრილებითაა აღწერილი დასახლების შეჯგუფული ფორმა, საცხოვრებლის ტიპი, – ის რომ ერთი ნაგებობა, სადაც სახლის ბანი ზემოთ მაცხოვრებლებისათვის ეზოს მოვალეობას ასრულებდა – კავკასიის მთიანეთის ყველა ხალხისათვის იყო დამახასიათებელი (ბახია 2017).

ზემოთ აღწერილი რამდენიმე სართულიანი ქვის სახლები, ჩრდილო კავკასიაში შემოსული ოსების წინაპრებს უნდა დახვედროდათ. მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ თავდაპირველად ეს უნდა ყოფილიყო ერთოთახიანი, ერთსართულიანი ხის სახლი, რომლის კვალი თანამედროვე ყოფაში არ დარჩენილა. წყაროებიდან ჩანს, რომ დასავლეთ ჩეჩნეთში იგი წნული ან ალიზის აგურისაგან უნდა ყოფილიყო გაკეთებული. ამავე დროს, ჩეჩნეთის ჩანთისა და შარო-არგუნის რაიონში უკვე ქვის ორსართულიანი სახლები იყო გავრცელებული (Магомедов 1968: 44-45). მოგვიანებით ხის სახლი ქვის ორსართულიანმა და სამსართულიანმა საცხოვრებელმა შეცვალა. პირველი სართული ჩვეულებრივ სამეურნეოდ, ხოლო ზემოთა, საცხოვრებლად გამოიყენებოდა. მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ ინგუშეთსა და ჩეჩნეთში ოთხი განსხვავებული საცხოვრებელი კომპლექსი იყო შექმნილი – ერთსართულიანი ხის, ორსართულიანი ქვის, კირხსნარის გამოყენებით, სამი და მეტი სართულიანი საცხოვრებლები და საბრძოლო და თავდაცვითი კოშკები (Магомедов 1968: 96-98; ქაღდანი 1990: 96-90; Голдштейн 1973: 208). Xსუნიებული მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ თავდაცვითი და საბრძოლო კოშკები, საცხოვრებელ კოშკთან შედარებით უფრო გვიანი წარმოშობის უნდა ყოფილიყო, რაც საამშენებლო ტექნიკას და მშენებლობის თავისებურებებსაც ეტყობა. როგორც დავინახეთ, სანამ ოსების წინაპრები ამ რეგიონში ჩრდ. კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში დასახლდებოდნენ იქ უკვე საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების

შენების ტრადიცია არსებობდა. ამდენად, სავარაუდოა, რომ მათ ეს პრაქტიკა გაითავისეს. რაც შეეხება, მთა ოსეთში გვიან შუა საუკუნეებში ჩასახლების დროს, მათ იქ მკვიდრი კავკასიელი მოსახლეობა უნდა დახვედროდა, გეოგრაფიულ და კლიმატურ პირობებთან შესაბამისი საცხოვრებლებით. გარდა ამისა, რამდენიმე ხნით ადრე, მათ ჩასახლებამდე ეპიდემიის გავრცელების გამო მოსახლეობა ამ ხეობებში შედარებით შემცირებული იყო.

დასახლების ერთეული, მისი განვითარების ყველა საფეხურზე, წარმოადგენს გარკვეულ ერთობლიობას, რომელსაც მოსახლეობის ძირითადი ბირთვის ეთნიკური ერთგვაროვნება ახასიათებს. ეს ეთნიკური ერთგვაროვნება და საერთო ენა, სამეურნეო ინტერესების თანხვედრილობა, ტერიტორიის ერთიანობის, კოლექტიური დაცვის აუცილებლობას მოითხოვს. ეს არის ისტორიულად ჩამოყალიბებული მოსახლეობისა და მისი ტერიტორიის მთლიანობის მახასიათებელი გარკვეული ერთობლიობა, როგორც საზოგადოებრივ ურთიერთობასა და ეკონომიკაში, ასევე იდეოლოგიის ზოგ სფეროში (Робакидзе 1958: 52).

ცენტარლური კავკასიონის ქედის ორივე მხარეს, ჩრდილოეთსა და სამხრეთში ტრადიციული საცხოვრებელი და თავდაცვითი ნაგებობების კომპლექსი „კოშკური კულტურა“ ტიპოლოგიურად მსგავსია. თანამედროვე ოსეთი მთებშია მოქცეული, ამიტომ ბუნებრივია, მთის ტიპის დასახლება სიმჭიდროვით, შეჯგუფულობით გამოირჩევა, ეს მაგომეტოვის ნაშრომიდანაც კარგად გამოჩნდა – საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ვერტიკალურ ჭრილში, ერთ კომპლექსშია მოქცეული და მრავალსართულიანია. სამოსახლო ადგილის შერჩევისას, ხალხური წესების დაცვა აუცილებელი პირობა იყო, მთელი კავკასიის ფარგლებში, ყველა რეგიონს საკუთარი წესი ჰქონდა. ნაგებობებისათვის ადგილის შერჩევის დროს ყველა მნიშვნელოვან ბუნებრივ მოვლენას ითვალისწინებდნენ... აუცილებელად ანგარიშგასაწევი იყო მტრისაგან თავდაცვის საკითხი; სასმელი წყლის არსებობა; შესაძლებლობის ფარგლებში სახნავე მიწის ახლო მდებარეობა.

ა. ქალდანის ვარაუდით, XVI-XVII საუკუნეებში, როგორც ჩრდილო კავკასიის ხალხებში, ისე ქართველ მთიელებში (სამხრეთ კავკასიაში) კოშკური საცხოვრებლები საკმაოდ ძნელად მისადგომ ადგილებში, ერთიერთმანეთის გვერდი-გვერდ მჭიდროდ იყო განაშენიანებული, რაც თავდაცვით ფუნქციებს კარგად ასრულებდა. მაგრამ მოგვიანებით, როგორც ჩეჩნებსა და ინგუშებში, ოსებში, ისე ქართველ მთიელებში (თუშეთში, ხევსურეთში, მთიულეთში, ხევში, სვანეთში), როდესაც ცალკეული ოჯახების ეკონომიკური მდგომარეობა გაუმჯობესდა, მაშინ საცხოვრებელი კოშკების დამოუკიდებელი ტიპი გაჩნდა. აქ მისი აზრით, საბრძოლო და კოშკური საცხოვრებელი ერთმანეთს ორგანულად შეერწყა. ასეთ შემთხვევაში კოშკი თავდაცვას, ხოლო კოშკურის საცხოვრებელი საცხოვრებლისა და სამეურნეო მიზნებისათვის გამოიყენებოდა (ქალდანი 1990: 175-179).

ა. ქალდანის აზრით, ცენტრალური კავკასიონის მთიელთა კოშკური კულტურა ხალხური მატერიალური კულტურის ძირითადი ფონდის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს შეადგენდა (ქალდანი 1990: 8).

ა. ქალდანის მიერ შესწავლილ იქნა საქართველოს მთიანეთის (ხევსურეთის, თუშეთის, მთიულეთის, ხევის, სვანეთის), ჩეჩნეთის, ინგუშეთის და ოსეთის კოშკური საცხოვრებლები. ნაშრომში ყველა დასახელებული რეგიონიდან მოძიებული მასალების ფონზე ნაჩვენებია ნებისმიერი კოშკური კულტურის ტიპისათვის დამახასიათებელი ფუნქციები, კონსტრუქციები და გამომსახველობითი ფორმების ერთიანობა, შინაგანი სივრცის ორგანიზაცია, რომელიც ნაკარნახევი იყო მთიელთა სამეურნეო-კულტურული თავისებურებებით.

ცენტრალური კავკასიონის მთიელთა კოშკური კულტურის შესწავლამ ა. ქალდანს საშუალება მისცა შემდეგი დასკვნები გაეკეთებინა: ა) საკვლევი რეგიონის ტრადიციული საამშენებლო ხელოვნება განსხვავებული ამოცანების ფართო წრეს მოიცავდა, რომელთაც ეკონომიკური, სოციალური, მაგიურ-სიმბოლური, ტექნიკური და მხატვრული ხასიათი გააჩნდა. მათი გადაწყვეტა ურთიერთკავშირსა და

ურთიერთგანპირობებულობაში ხდებოდა, რის გამოც ხალხური მშენებლის ნააზრევის რეალიზაციაში ოპტიმალურადაა შერწყმული უტილიტარული და ესთეტიკური მხარე.

ბ) კოშკური კულტურის ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის პროცესში ცენტრალურ კავკასიონზე სამი ძირითადი ტიპი გამოავლინა: პირველი კოშკურის საცხოვრებელია, რომელშიაც საცხოვრებელი, სამეურნეო და დაცვითი ფუნქციების მატარებელი სათავსოები, ვერტიკალურ ჭრილშია განლაგებული. საცხოვრებელის ამ ტიპში ყველაფერი თავდაცვითი ფუნქციისადმია დაქვემდებარებული. ეს აშკარად ჩანს, როგორც სათავსების განლაგებაში, ისე ცალკეული ელემენტების (კარი, სარკმელი, სართულების დამაკავშირებელი საძრომები, სათოფურები, სალოდე და სხვ.) აგებულებაში, ზომებსა და ფორმებში.

გ) საკვლევ რეგიონში დასახლების ისეთი ტიპი იყო გავრცელებული, რომელიც ძნელმისადგომ ადგილზე ერთმანეთზე მჭიდროდ მიდგმული კოშკური საცხოვრებლებითაა განაშენიანებული. ასეთი ციხე-სოფელი კარგად პასუხობდა მის ხელშეუხებლობას და თავდაცვის მტკიცე გარანტიას იძლეოდა; შემდგომ პერიოდში, როდესაც ცალკეული ოჯახების ეკონომიკური მდგომარეობა იწყებს გაუმჯობესებას, ყალიბდება საცხოვრებლის დამოუკიდებელი ტიპი, რომელიც თავდაპირველად ერთმანეთთან ორგანულად დაკავშირებული საბრძოლო კოშკისა და საცხოვრებლისგან შედგებოდა. კოშკი თავდაცვასთან დაკავშირებულ მიზნებს ემსახურებოდა, ხოლო კოშკური საცხოვრებელი ძირითადად საცხოვრებელ-სამეურნეო მიზნებით გამოიყენებოდა; ბოლო სართულმა კი თანდათან თავისი დანიშნულება დაკარგა.

დ) კოშკიანი საცხოვრებელი კომპლექსი საწყის ეტაპზე საერთო-სასოფლო დაცვის ფუნქციას პასუხობდა. შემდგომ იგი ერთმანეთს საერთო-სასოფლო და ოჯახის ინდივიდუალური დაცვის ფუნქციებს ერთმანეთს უთავსებდა. XVII საუკუნიდან ეს კომპლექსი ძირითადად ოჯახის ინდივიდუალურ თავდაცვაზეა გამიზნული.

ე) კოშკური ტიპის ნებისმიერი ტიპისათვის დამახასიათებელია ფუნქციების, კონსტრუქციებისა და გამომსახველობითი ფორმების ერთიანობა, შინაგანი სივრცის ორგანიზაცია, რომლის სტრუქტურა ნაკარნახევია შინაარსით, მთიელთა სამეურნეო-კულტურული (მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა ამ უკანასკნელის წამყვანი მნიშვნელობით) და საოჯახო-ყოფითი წყობის (დიდი ოჯახის და პატრონიშული ორგანიზაციის გვიანამდე შემონახულობა) თავისებურებებით. მთიელთა საზოგადოებრივ ყოფასთან დაკავშირებით განხილულმა მასალამ გვიჩვენა, რომ მაღალმთიან ზოლში სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების სიმცირემ აქ წარმოების დამატებითი გზების ძიება მოითხოვა. ამან საკვლევ რეგიონში მეკობრეობის ინსტიტუტის განვითარებას შეუწყობ ხელი. მეკობრეთა რაზმები მეზობელი თემების აოხრებით საკუთარი თემის ძლიერებას და არსებობის საშუალებას ზრდიდნენ. ასეთ შემთხვევაში თემს ხელშეუვალობის მტკიცე გარანტია უნდა ჰქონოდა, რომელსაც სწორედ მისი საცხოვრებელი წარმოადგენდა.

ე) კოშკური კულტურის ცალკეული ტიპები არ წარმოადგენდნენ ერთხელ და სამუდამოდ მოცემულ სტატიკურ, უცვლელ ფორმებს, რომელიც ნეიტრალური იქნებოდნენ საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მომხდარი ცვლილებების მიმართ.

ცენტრალური კავკასიონის კულტურა ტიპოლოგიურად ერთიანია, რაც იდენტურმა ბუნებრივმა პირობებმა, ინტენსიურმა კავშირებმა და კულტურულ-ისტორიული განვითარების მსგავსმა გზებმა განაპირობა. რეგიონის ცალკეულ კუთხეებში იგი ეთნოსპეციფიკური განმასხვავებელი ნიშნებით ხასიათდება, რაც ამ კუთხეებში სამშენებლო რესურსების გავრცელების არაერთგვაროვნებაზე, არქიტექტურის შინაგანი კანონზომიერების თავისებურებებზე და, რაც მთავარია, საზოგადოებრივ-ეკონომიკური განვითარების სხვადასხვა სტადიაზე მიგვანიშნებს (ქალღანი 1990: 175-181).

ღ. ჩიბიროვი მთიანი ოსეთის ძველ საცხოვრებელს, თავის მხრივ ოთხ ქვეტიპად ყოფდა: ბრტყელი სახურავითა და ვერტიკალური მშენებლობით, ბრტყელი სახურავითა და ჰორიზონტალური მშენებლობით – *გალუანი* და *გნახი*.

პირველი ქვეტიპი სამსართულიანი კომპლექსია, ხოლო მეორე – ნაგებობების პორიზონტალური განლაგებით. ალუანის კომპლექში ავტორი თავდაცვით კოშქსაც გულისხმობს, რომელშიც ცალ-ცალკეა საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაწილები გამოყოფილი და რომელსაც გამაგრებული კედლები ჰქონდა. *გნახ*, ავტორის აზრით, ციხე-სახლია. იგი მონუმენტური ნაგებობაა, რომელსაც საცხოვრებელი, სამეურნეო და თავდაცვითი ფუნქციები გააჩნდა. მესამე ტიპი დაბლობისათვის – ოსური წნული საცხოვრებლები, რომელიც ნედლი ალიზითაა ნაშენები და ასევე მეორე – გამომწვარი აგურით. მეოთხე ტიპად ავტორი თვლის მიწიქვეშა და ნახევრადმიწისზედა საცხოვრებლებს, რომლებსაც იგი ქართულ გომურთან აიგივებს (Чирпов 1970: 95 და შმდგ.).

1970-იან წლებში სრულიად ახალ ეთნოგრაფიულ მასალებზე დაყრდნობით, სხვადასხვა წყაროების მოხმობით და ლიტერატურული მასალების გათვალისწინებით, აღ. რობაქიძემ და გ. გეგეჭკორმა შეძლეს მთიანი ოსეთის დასახლების ფორმათა და საცხოვრებელი, სამეურნეო ნაგებობების, მონუმენტური „კოშკური კულტურის“, საკულტო ნაგებობების მეცნიერულად, ფუნდამენტურად შესწავლა და მასალის დათარიღება.

მთიან ოსეთში დასახელებულ მეცნიერთა მიერ საერთო კავკასიური კოშკური კულტურის ზედმიწევნითმა შესწავლამ, მათ შესაძლებლობა მისცა, ვაინახების (ჩეჩნეთ-ინგუშეთის), საქართველოს (მთის) და დაღესტნის გვერდით ოსეთის ჯგუფიც გამოეყოთ. ამ ჯგუფების ნაგებობებს შორის განსხვავება ერთნაირ ტიპოლოგიურ ხასიათს ატარებს. მათი აზრით, მნიშვნელოვანი ფაქტია, ის რომ მონუმენტური კომპლექსების საამშენებლო მასალა, მშენებლობის ხერხები, გარეგნული ფორმა, მოცულობა, მათი ტოპოგრაფია, პირველ რიგში გამოკვეთილ თავდაცვით ფუნქციებშია გამოხატული. რაც შეეხება შიდა დაგეგმარებას იგი დიდი ოჯახისათვის იყო განსაზღვრული, საცხოვრებელი ფართის დაუყოფლად, ტრადიციულად, მაგრამ მისი ყოველი ნაწილის ფუნქციათა მკაცრი განსაზღვრით. საერთო საცხოვრებელ კომპლექსში მნიშვნელოვანი იყო საქონლის ადგილი, რომელიც, მართალია, მიწათმოქმედებასთან შეფარდებული

იყო, მაგრამ წამყვანი როლი სწორედ მესაქონლეობას ეკისრებოდა.

აღ. რობაქიძემ და გ. გეგეჭკორმა მთის ოსების ეთნოგრაფიულ ყოფაში ფიქსირებულ თავდაცვით და საცხოვრებელ კომპლექსებში, ძირითადი ფორმები გამოყვეს: *ხეძარ* – საცხოვრებლის მარტივი ფორმა ყოველგვარი თავდაცვის ნაგებობების გარეშე; *გნახ* – საცხოვრებელი კოშკი (ხშირად მას მოიხსენიებენ, როგორც ციხე-სახლს), რომელშიაც საცხოვრებელი, სამეურნეო და თავდაცვითი ფუნქციები ერთიან კომპლექსშია განთავსებული, საცხოვრებელი შეწყვილებულია თავდაცვით კოშკთან, ვერტიკალურ პლანში; *გაღუან* – იგივე კომპლექსი, რომელსაც შემოვლებული აქვს, გარშემო გაღაფანი; *ფეღარ* – საცხოვრებელი კომპლექსი ციხე-პალატის ტიპის. მთიან ოსეთში შესწავლილი და მითითებული საცხოვრებელი კომპლექსები, მეცნიერთა აზრით, გენეტიკურად, არქეოლოგიურად დადასტურებული ქვის ერთოთახიანი საცხოვრებელიდან მომდინარეობს (Робакидзе, Гегечкори 1975: 190).

საცხოვრებელი კომპლექსების უმეტეს ნაწილში თავდაცვითი ხასიათი აშკარად გამოკვეთილია. ზოგიერთ ნაგებობებში, როგორც ჩანს, უძველეს დროში არსებობდა ადგილი ტყვეებისათვის ე. წ. „ბაღც, რაც მთა ოსეთის საზოგადოებრივ ყოფაში სამხედრო დემოკრატიულ წყობაზე მითითებდა (Робакидзе, Гегечкори 1975: 191).

მთა ოსების საცხოვრებელი, თავდაცვითი და საკულტო ნაგებობები, მათი შესაბამისი ფორმა, დასახლების რთული სტრუქტურა (*სიხ, ხეუ, ქობ*) თავისი ძირითადი ნიშნებით, ჩრდ. კავკასიის მთიელების და კერძოდ ჩეჩნების, ინგუშების, ასევე საქართველოს მთიელებთან (თუშებთან, ხევსურებთან, მოხევეებთან და მთიულებთან) ორგანულ მსგავსებას ავლენს. ოსების სამშენებლო კულტურა საერთო-კავკასიური მთის კულტურაში თავისი შესაბამისი დასახლების ფორმებით ლოკალურ ვარიანტს წარმოადგენდა. მთიელი ოსების საცხოვრებელი კომპლექსების და დასახლების ფორმების თვალის გადევნებით, შესაძლო იქნება იმის დანახვა, თუ ადგილობრივ ნიადაგზე როგორ ფორმირდებოდნენ ისინი და მათი კულტურის ანალოგიური ელემენტების

მსგავსება კავკასიის სხვა მთიელებთან, ლაპარაკობს კავკასიის ხალხთა შორის კულტურულ-ისტორიულ კავშირზე და მათ მრავალსუკუნოვან შემოქმედებით ურთიერთობაზე. ძემოთ აღნიშნულმა პირობებმა ერთი უმნიშვნელოვანესი ელემენტის ფორმირება მოახდინა – საერთოკავკასიური კულტურის, რომელმაც მსოფლიოს ხუროთმოძღვრების ხალხურ საგანძურში საკუთარი ადგილი დაიკავა (Робакидзе, Гегечкори 1975: 194).

ამრიგად, როგორც დავინახეთ, მთიანი ოსეთის რეგიონებში საცხოვრებლების მრავალფეროვანი ფორმების არსებობის მიუხედავად, ისინი, როგორც ჩრდილოეთ, ისე სამხრეთ კავკასიის მთიანეთში გავრცელებული მატერიალური კულტურის მსგავსი იყო. როგორც ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო, კავკასიაში დაფუძნების შემდგომ მომთაბარე ოსებმა, მკვიდრ კავკასიელ ხალხთან ისტორიულ-კულტურული ურთიერთობის შედეგად ადგილობრივი მატერიალური კულტურა გაითავისეს.

დამოწმებული ლიტერატურა

ანჩაბაძე, ბოცვაძე, თოგოშვილი, ცინცაძე 1969 – ზ. ანჩაბაძე, თ. ბოცვაძე, გ. თოგოშვილი, მ. ცინცაძე ჩრდილო კავკასიის ხალხთა ისტორიი ნარკვევები, თბ., 1969.

ბახია-ოქრუაშვილი 2011 – ს. ბახია-ოქრუაშვილი, დვალთა ეთნიკური ვინაობის ისტორიის საკითხები, კეკ, XIII, თბ., 2011.

ბახია-ოქრუაშვილი 2017 – ს. ბახია-ოქრუაშვილი, ქართველთა და ჩრდილო კავკასიელთა ეთნიკური მატერიალური კულტურა, თბ., 2017.

გამრეკელი 1958 – გამრეკელი, დვალეთის ტოპონიმის ანალიზისთვის, ივ.ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. V, ნაკ. I, 1958.

გვრიტიშვილი 1949 – დ. გვრიტიშვილი, დვალთა ვინაობისა და ოსთა ჩამოსახლების საკითხისათვის, მიმომხილველი, I, თბ., 1949.

გოილაძე 2018 – ვ. გოილაძე, ოსთა წინაპრები ძვ. წ. VII- ახ. წ. XIV საუკუნეებში, თბ., 2018.

- თოფჩიშვილი 2008** – რ. თოფჩიშვილი, ოსთა წინაპარი ალანების თავდაპირველი განსახლების არეალი, თბ., 2008.
- თოფჩიშვილი 2011** – რ. თოფჩიშვილი ონომასტიკური მონაცემები დვალთა ეთნიკური კუთვნილების შესახებ. – ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. III, თბ., 2011, გვ. 56-79.
- თოფჩიშვილი 2016** – რ. თოფჩიშვილი, დვალეთი და დვალეები, თბ., 2016.
- ქაღდანი 1990** – ა. ქაღდანი, ცენტრალური კავკასიონის მთიელთა კომპური კულტურა, თბ., 1990.
- ქც 1973** – ქართლის ცხოვრება, V, თბ., 1973.
- Гамрекели 1957** - Гамрекели В. Н. Племена двалов, მსე, ტ. IX, თბ.; 1957.
- Голдштейн 1973** - Голдштейн А. Башни в горах, М; 1973.
- Иваненков 1920** - Иваненков Н. С. Горские чеченцы, Т. С. Владикавказ, 1920.
- Калоев 1967** - Калоев Б.А. Осетины М; 1967.
- Кипиани 1984** - Кипиани М. С. От Казбека до Эльбруса, Путевые заметки о нагорной полосе Тверской области, Владикавказ, 1984.
- Ковалевская 1984** - Ковалевская В. Б. На холмах и горных долинах, Кавказ и аланы, Века и народы М; 1984.
- Ковалевская 1934** - Ковалевская В. Б. Кавказ и аланы, М; 1934.
- Кокиев 1928** - Кокиев Г. А. Склеповые сооружения горной Осетии, Владикавказ, 1928.
- Кокиев 1935** - Кокиев Г. А. Боевые башни и заградительные стены горной Осетии, “Изв. ЮОНИИ” вып. II, 1935.
- Крупнов 1971** - Крупнов Е. Н. Средневековая Ингушетия, М; 1971.
- Магоматов 1968** - Магоматов А. Х. Культура и быт осетинского народа, Орджоникидзе, 1968.

Робакидзе 1968 - Робакидзе А. И. Жилищца и поселения горных ингушей, КЭС, II, Тб; 1968.

Робакидзе 1968 - Робакидзе А. И. К вопросу о формах поселения в горной чечне, КЭС VI Тб; 1986.

Робакидзе, Гегечкори 1975 - Робакидзе А. И., Гегечкори Г. Г, Формы жилища и структура поселения горной Осетии, Тб; 1975.

Уварова 1900 - Уварова П. С. Могильники Северного Кавказа, МАК, VIII, М; 1900.

Чиби́ров 1970 – Чиби́ров Л. А. Осетинские народные жилище, Цхинвали, 1970.

Хетагуров 1960 – Хетагуров К. Сборник сочинений в пяти томах, том четвертый, М; 1960.

Salome Bakhia-Okruashvili

Material Culture of Georgians and Ossetians (Comparative Aspect)

Comparative study of material culture of the Georgians and Ossetians gave us the opportunity to identify the main types of dwelling : 1. A dwelling of a simple type without any fortification defensive facilities; 2. A tower house or a fortress with dwelling, household and defensive functions vertically planned in a single complex; 3. A dwelling, enclosed with walls around the household and dwelling complex with a defensive tower; 4. A dwelling complex of a castle type. Genetically all the above-mentioned complexes of a castle type archaeologically come from the flatlet stone dwellings. The material culture of the Ossetian highlanders appropriate for the forms of settlement is similar to that of the Georgians and other Caucasian mountain peoples.